

1724
Т. Е. Ефремовъ.

Земля и воля
на черемисскомъ языкѣ.

По сочиненію Н. А. Бобровникова.

МЛАНДЫ́ и ЭРКЫ́Ш ЛЭКМЫ́.
МАРИ КАЛЫ́КЛАН МАРЛА ЙЫ́Л-
МЫ́-ДЭНЫ́ ВОЗЫ́МЫ́.

КАЗАНЬ.
Типо-литографія Университета.
1918.

H.

ESMAÏËL N. B. B. B.

...

...

...

...

Мар. л.

3-1576

Т. Е. Ефремовъ.

Земля и воля

на черемисскомъ языкѣ.

По сочиненію Н. А. Бобровникова.

МЛАНДЫ И ЭРКЫШ ЛЭКМЫ.

МАРИ КАЛЫКЛАН МАРЛА ЙЫЛ-
МЫ-ДЭНЫ ВОЗЫМЫ.

КАЗАНЬ.

Типо-литографія Университета.

1918.

THE [Illegible]

THE [Illegible]

I
J
I
I
I
I
I
I
I
I

ОНЧЫЧ КАЛАСЫМЫ.

„Земля и воля“ маймы внижкам Н. А. Бобровниковъ возэн. Туды университет курсым пйгармөнтгйжй шкэ эрвйждөнак салтаклан кайөн. Тунам, 1877 ийшты, Турция дөпй врэдалман йльй. Туды туштй пөш раш узый: Россия калыкыи эи кугу кучыкыишй грамотам шипчыдымйжй улман. Туллан вөрчын, сар чариймөнгй, туды шкэ кумылжым калык тунйктымй пашалан пуш. Швөпжым сайрак йамдылшашлан вөрчын, туды шукй жап илэн вэс кугйжан мландйшты: Австрияшты, Германияшты, Францияшты, Англияшты, Италияшты, Грецияшты, Турцияшты, Египетйшты.

Вэс кугйжан мландйшты туды кунар шукй илэн, туварй тошты правительстваи руш калыкым дүмйи пйчкөмышты кучымыжым палаш тунгалыи. Вара сөмйи туды шочмй кушмй мландй вөрчын лүдан тунгалыи.

Бнды тудын калык тунметымй пашам йиптымйжлан 40 ий—ат шуэш.

Кйзйт мланна пөш йөсй жап шуб. Тудын толшашыжым шукй йин-шакыч ончыл гочак ольөн улйт.

Тиды кпагаштат, молыштат туды йоратымй калыкешылан чон корштймйжым каласа.

Авторъ.

I.

Промышленность добывающая и обрабатывающая.

Йинглав илашйжы мò гйна кўләш, тудым чыла паша-дөнй муман: кивдй шүлтйш, кўмйжйсей шўр, обөдйльыь цу-чймйш; увйш, пиж, мйжэр, кэмй, газет, кнага, кагаж, во-зймй перо (пйстйл),—тидым чыла пашам йштймй-дөнй гйна муаш лйэш. Кэрэк кэат тидым чыла, крестьян калык ольймй гайаг, шкэ йөнжй-дөнй муэш. Тугай тўрлы йөн шамйч му-чаштймй шукй. Тунэмшй йин-шамйч тудым ков тўрлышгй пайлат: I. вктаж ўзгар мландй-гйч, вўд-гйч, йуж-гйч, вне лукмй лйэш гйн, тугэ мумй йөнйм (пашам) *лукмй паша* манйт (промышленность добывающая). II. Мландй-гйч, вўд-гйч, йуж-гйч мумй ўзгарйм, чйлт шувтэн йштймй пашам, *шуктймй паша*, манйт (промышленность обрабатывающая). Ончйктэн каласэм: крестьян йинг куралэш, ўда, тўрэдэш, шйэш, пуалта, вара шурнй клатйш олта. Тидй паша *лукмй паша* гйна лйэш (промыселъ добывающей): тидым чыла, млан-дйш вочшй почкй-гйч, шудйлан кўләш кэчй волгйды гйч, шовшй-гйч, йуж-гйч, крестьян йинг шкэ ушйжй-дөнй, шкэ пашажй дөнй луетйн моштэн.

Шурнй пйрчй муалтйн: тудй шурнй клатйшты вйа. *Лукмй паша* йнда пйгйш.

Пйрчым бндэ кочваш йоршын йштйнэт-гйн, тудым вара шуктэн йшташ күлэш: нуалташ, йонгйшташ, лонан, киндым пйшташ, тидй *шуктймй наша* лэш (промышленность обрабатывающая).

Адак пчйвтэм. Каласэна: ййгйп үдымй, күрмй, шимй, нөшмйжй-дөпй мушйжйм посна ойрәп палмй,—тиды *лукмй наша* гйна лэш (промыселъ добывающйй). Ййгйп нөшмй-гйч үйм лукмй, мушйжй-гйч вйвьәр күмй, тидй *шуктймй наша* лэш (промыселъ обрабатывающйй).

Россйя мландйшты әп кугу наша мландй-гйч кяпдым, саскам лугтйн йштймй паша, мландй наша (промышленность земледельческая). Тидй наша молй наша-дөпй ирля удыт. Нөшмй гйч, муш-гйч, түрлй үзгарйм йштат. Тйгай пашам йштйшй шамйчат куралшй, үдышй, түрәдшй-шамйч-дәч пйрчат мөнгй огйтыл. Молй түрәй паша өк-ли йльй гйна, шурнйм үдышй крестьян ййг шкәд гйна чйлам шуктән өк көрт йльй. Шурнйм үләм мават гйн, шога күртнй (плуг) күләш, вичкймй үзгар, мйпак, убйш, мйжәр күләш. Шүкәртсәк палй вәт: куралшй ййнгйн илйшйжй палй вәт: куралшй ййнгйн илйшйжй сай лйжй мават гйн, молй пашачй мастер-шамй-чйват илйшйшт мөнгй бйжй ли. Тошты годым куралшйв йөшйжй молй-дәч посна илән: мөм йштән, тудй йөрән. Илй-мй пөртшй йапдау-дәч посна лян, кочышйжй шүпчал-дәч посна; түйнашты чай-дөпй сахарын үлмйжймат шипчән огйл; йозәшйжй йүдалым чйән, үмбалажй шкә күмй йштраш-дөпй вйпвьәрйм чйән. Кйзйт йялә ййг-шамйч түгә илән огйт көрт; бндә куралшй ййг ваш-ваш *шуктймй пашам* йштйшй молй-шамйч (обрабатывающйй промыселъ) — дәч посна илән өк көрт: вивйштат адак куралшй-дәч посна илән огйт көрт: чйланат пйрля: корнй-дәч, пароход-дәч посна, наука-дәч, судитлймй-дәч посна; көргй осал-дәчат, түйвал тушман-дәчат аралалтдә илән огйт көрт. Ожвй Россйя калык тушман-шамйчлан шукй курйм мартә йозакйм түләв: ала тәвә адакат угйчбн түлйшашлыә лэш. Тидй мут дөпй герман-шамйчйм

каласэм. Нувий вэт оживий нэмнан кугйжа-шамйчлан пэш тан йльйч. Нэмнан кугйжа-шамйч 200 i-мартэ ватыштйм эрэ нэмэч гйч налыт йльй.

Садлап вөрчйп йпдэ вйзйт, кэрэк могай түрлй ййглапат, шкэ кўлэшйжйм гйна огыл, чйллалан кўлэшйм, кашаклап, чйла кугйжанйшлан кўлэш порйльйкйм шонаш кўлэш. Шиччаш кўлэш: Россйя калык-шамйч (чйла славян-шамйчат) рўж илэн огыт мошты; тўжвал тушман толмй годйм ваш-ваш толашаш тўгалман улйт. Сад дэвй шукй славяп калык-шамйч йомйи пйтэн улйт: түрлй кугйжан кадйшвйшт куллан везйи пйтэн улйт.

Россйя мландйшкй суас толмй годйм, Россйяштй улшй калык-шамйч тэраж-дэн тэраж дэп (вэрэ-вэрэ) посна пжйи. Түгэ илмйдэвй, нувй икйжй почэш вэсйжй чйланат шаданэи пйтэн улйт.

Шойак кугйжа-шамйч-дэч вара Россйя калыкдан поляк пжйи. Нувй Москвам шупшйи налыи улйт. Тунамак нэмнан-шамйч пудравашат тўгалыи улйт. Шукйшт, калык-зйштй, полякдан ушнэн улйт. Калык толйшй осал-шамйчат пэш шарлэн-улйт. Варажй шужймаш лин да, калык чйлт пйташ тўгалыи. Тудй пудйравйш-дэч вара калык шукй мартэ тўрланэн кэрийи огыл.

Кйзйт нймйч шамйч йндэ нэмнан 17 губерниям налыи улйт. Нймйч мут почэш йштймй гайй, оживйей сэмйнак тўгалалты: шойак кугйжашамйч-дэч вара кузэ лин, тугак тўгалалты. Йужй, Россйя салтак-шамйч, йндэ нймйч-дэвй ваш контыт, а йужй салтак, и тйгйдай ййнат, түгэ вйчвйрат: „кредалмй ок-кўд! айдыза кзыр, нймйч налыи пйгармй-лэч ончыч, погйи, мландйм улашлэца!“ мавйт.

Кэ изини гйна тунэмйи-гйн, тудлан раш налы: калык пудравйи Россйям нймйч кадйш пурта. Түгэ гйнат, калык-шамйч пуртак ййльйвйи улйт да, вуй ушйштйм огыт вучй, „Киндй куриявам тачй ну: эрла мо лимй-дэвй пашам узэ!“ мавйт.

Тугэ гынат, вуралшй калыккын ушмжлап, куатшйлан мый ушанэм: вэт ожийсэе Россія мландым туй аралэп ашнэп. Калык пудранмашым туды чара мап шонэм: орадй ушаншамычым тувикта, Россія мландым пымич-кид гич утарэп валэп да, молй вур йушй молй осалланат эркым ок ну. А вара Россія илйш нашам төрлик-дөнй, чын-дөнй йштэп шьнда. Иетийи-иетийи шинчашкыжй ончалап вара мланна вожылшаш йнжй ли, колап шагат шумэпгат мланна Йумын суджй-дэч лудшаш йнжй ли! Пич шэм пичкэмийи чылт шалапэп пйгыжй. Тудй вэт, пичкэмийшлык, кызыг суас толмйдэч ончылсй гайак, пэмнан правдан и куатлы калыкнан ушмжым куэтэн погыста: шукышт кызыг тачысй кэчым гына, шкэвийштын лишыл күлэшшым гына, ужыг.

Чылажымат шонэн ончэг гын, Россія мландышкы нэш кугу шэм пыл күза вэт: кэчй шичман бөйшты Герман-гыч; кэчй лэкман мосыршты Япон дөнй Китай гыч. Чыла Россія умбалныжат нэш лудман (озьока) наша кэча! Тугэ гынат, мланна чоннам чот кучаш күлэш: шкэ күлэшнам кызытсейжымат, ончылсейжымат, чыналык-дөнй шонап күлэш.

II. Земледёлие.

Кэрэе кэат шинча: мландым үдйшй шамыч түрлийн илат: иетийштын погышт нэш шукы, утыжат улы; вэсйштын утыжй үвэ гынат, тэмийн илат; кумыйшшшт шваланышшт шкэ пэнй йштймийшт-дөнй гына пэш йосы-дөнй гына ситарэн илат; ийлймийшшшт укэм чытат: кочманштат, чиманштат, олтымаштат. Тугэ гынат, нунй мландым огыг кудалты. Визыйшшшт мландым кудалтэн шйлыт. — Крестьян йэш намычын погышт шукы, шагал лиман. Тудын шотшй шукы түрлий-гыч лэш.

1. Мэ тэвэ тугайым чүчкыдын ужына: ве йалышты кок изак-шольак йыгырэ илат; нунй коктыват ачашт погым төр налын улыг гынат, кок түрапы илат: иетийын чыла улы, вэсйжй йорлэштыв. Иетийын игышкыжй туземыг, вэсйжын

күтүм күтат. Пошкыдышт шамыч туга олыат: иктыжлан ваты паш ушан, пашам йшы тура толы, а вэсыжлан паш йолагай йара кошташ, мотор чаш йоратышы логальи, мавыт. Иктыжй аракам илан кокана-гына йүш: Рождество годым да, Пасха годым, а вэсыжй луат вок пайрамышты иктыжымат ок-кодй да, Миволй кэчйнат йүш.

Тугай илшыи торысыржым ие законат торлатэн ок вэрт.

2. Крестьян ковлашты мландым тор налшы-шамычат шагал огыл. Тыге мавына: иктыштын мландынт Озан (Казань) губернашты, вэсыштыч Тамбовскйшты. Нуным тангаштареп ончат-гын, илшыштыч кве түрлы. Иктыжын мландыжй ошма йоршан, шун йоршан, уржа-дэыи шүлыим гына үдат: а вэсыжын шэм мландй-да, уржа-дэыи шйлангым үдат. Ужалмы вэржат (Москва лижй) иктыжй-дэч 800-мангы, а вэсыжй-дэч 400 мангы вэлэ. Садлан вэрчын, Озанксы крестьян-шамычын мландышт Тамбовскй—шамыч-дэыи ие виса гынат, нунын киндышты шагалрак шочэш, киндыштым нунй шкэ вэрыштынт шуудынрак ужалат.

3. Адак йужй гунам йыгырэ йалат вок түрлын илат. Икана, йүр увэ-дэыи шувй шурвы йоммы илты, мый йыгырэ пасу-шамычым ужым: башкерынйым, рушйнйым, и нэмйчйнйым. Башкыр пасушты кон-шудй-дэч молй нымат шочын огыл йлыи; руш пасушты кон-шудй йлыи гынат, киндыжат шочын йлыи; нэмйч пасуштыжй кон-шудй шагал йлыи, а шурвыжй руш пасусы-дэч шувйрак йлыи. Молан?—Вот молан: Башкыр-шамыч пасу пашам шагал шичат, куаш куралыт, руш гайи сай огыт тырмалы, а нэмйч-шамыч мландым нэмвал-дэчат утларак пушкыдэчат: шүвшак шудым нунй анга-гыч нэмвал-дэч коч эрыктат, кыл-дэн огыт үды, машына-дэны үдат; адак мэ сайлымы, туты урлыкым она үды, а пушкыды, ванга урлыкым үдэна; үдымй годым чүчкыдырак үдэна-гын, сай дэши ман шовэна; а нэмйч-шамыч эрэ шотлэн үдат, нунй сайлэн налмы урлыкым гына үдат.

Тидым каласымэнгэй, биде умлаш лэш: ив виса мландак түрлэй-түрлэй пайдам нуа: ивтын кидыштыжы шукырав, вөсөн видыштыжы шагаларак,—тэвэ тйгай шотлан опчөп: мландыжы могайы, куды вэрийшты, вүзэ курал пушкыдэмлат. Кяргизлан 500 десятина мландат шагал, а руш крестьянин 12 десятина— дөнат ситарэн сай ила. А нэш шокшй вэрийшты, конкышы мланды лан күпнымы корэм-дөнй вүдйм шавымы вэрийшты, ив десятинажат йөшым сай тэма.

Кэ мланды үдймы нашам раш төрлёмйжы шуэш, туды, мланды вэр-шамыч нэргэн, шурны наша нэргэн, посна-посна, тйгэ йодмылан каласэн мошташыжы күлөш:

1) Чйлажы мйнарй виса мланды улы?

2) Туды мландым сай йштат-куралыт ма, пайдажым утларак эргараш ок-ли ма? 3) Мландын вумдыгышй сита гйи, тудым йштөн гйна огыт мошты гйл, вара шукырав шочык-таршашлан мом йштан вүлөш? 4) Мландым сай йштймы умбачат, йөшым тэмаш мланды чйлтак шагал гйн, вара тиды пашалап вүзэ полшаш лэш?

Тйгай пашалап вүлөшлан түрлэй-түрлэй шот улы. Полшймы шот тйгайы:

а) Воктөн йара мланды улы-гйи, пүчкйи цуэн кугэм-дат; б) ив ужаш калыкым у-вэрийшкй колташ лэш; в) калыклан вэрөшйжы плашав полшш лыжы малыи, иктыжы кашак пашам почаш лэш (завод, фабрика); г) нашам алак шкө вэс вэрэ кайөн йштөн толаш лэш.

Биде умлаш лэш: сурт наша, пасу наша ма, кэрэк могай наша гйпат, калыклан шулдырак үзгар күлөш: курал-мы, үдймы үзгар, урлык, моды тарманат, ужалмы үзгаржы: киды, вольмы, шорык сай абан лыжы, күлөш-шамычлан ив ужалман лыжы. Тиды нэш кугу шотан наша гйпат, тидым алы кйзыт тйжак она олы.

III. Скольно въ Россіи земли.

Чйла калык шамычат мландй шагал мавйт, тудым туньин валасат. Керек кушкы мот гйват, вэн-деч гйна йодат гын, чйла вэрэат, мландй удйшы-шамыч тугэ олыат: мландым кугамдат гын, сай лэш йлы, мавйт. Киргизь—шамычат мланна мландй шыгыр, мавйт. Чйнак, Россіяшты мнбары мландй улы? тудым шотлэна.

Россія пэш кумда мландй; йужы кугун тунэмшы-шамыч Россія туды кугылангыш мландй огыл мавйт, а тунья ужаш (улыш). Россія кумдалыкшы 400 тужэм квадратный миль. чылт чыныкы 395,003 квадр. географическй, мланды висымкы миль; квадр. миль кумдыкшы 119 квадр. мөнгы; квадратный мөнгын кумдыкшы 194 десятина. Франціялан ончымашты, Россія кумдыкшы 40 ужаш утла кугу. Россія шарлымыкы вэчы шичмаш бөл-гыч тунгалын, вэчы лэман вэлышыкы 11,000 мөнгы; йүд йымал мөнгы-гыч, кэчывал вэлышыкы 4 тужэм мөнгы нары. Туньасы мланды нэргэшты, Россія-дэчын ие Англія гына пойзирае: тугэ гынат, пэмнан—шамыч мланды шагал ман олыат.

Тиды нашам тудлан тугэ олыат: мландын кумдалыкшы нэмнан чынак кугу гынат, вандым удаш йоршы сай мландыкы шукак огыл. Россіяшты сай мланды мнбары улы, тудым рашак валасаш бв-ли: мланды шот ваштаат толэш: кушты 5-й ончыч шэр ыламан гын, тушты кндө пэш лэза кынь дүшкөн шочэш; кушты 5-й ончыч ир куц, алы ныгунам куралдымы ир мланды ыламан гын, тушты кызыт пэш сай шэм мланды лив-да, крестьян йал-шамыч куанэн түрэдлт.

Адак олыэна: кушты калык шкэ мландыкы йоратэн ванды нашакым сай ышта, тушты мланды сайлана; ие десятина мандак, ие вэрэ шувырае шочыкташ тунгалэш, а вэс-вэрэ вангаланаш тунгалэш да, вара тудым чылт кудалтат.

1905-шты Европейскй Россія 50 губернаштыкы, Астрахан губернасы киргиз—калмык ир мланды-дэч посна, мланды тынары ылы:

Казва мланды	138 мил. десятина.
Ужашлымы мланды	138 мил. десятина.
Посна-оза мланды	118 мил. десятина.
Чылажы	394 мил. десятина.

Тяды шотышкы йүд йымал мугырсы губерна — шамычат пурш: Архангельскій, Вологодскій и Пермскій. Нины губернашты үдәш йордымй мланды пәш шуку: пәлә йордымжат улы, чылт йордымжат шуку. Сад-дәны, шотым рашырак опчыгышашлап вәрчын, опчыкыжы мый 47 губерна нәргән гына каласәм. Нуны бум губерна нәргән тиды кнага мучашәш посна мут ләш.

IV. Сколько въ Россіи народа.

Россіяшты кызит мньары калык улы? Тиды йодмылан тугак пәш рашаг каласаш ок ли (калык-шамыч ик тәр огыт илы); шочыт, колат, вәс мланды-гич толыт, кайат. Шотлән возыманшты Россіясем калык опчыгытмй планшты тәвә тйнарй ылаш:

1860 ишты	76 миллион
1880 ишты	100 "
1897 ишты	129 "
1900 ишты	135 "
1910 ишты	167 "
1918-й	лишашлык = 190 миллион.

1861-ишты казна крестьян-шамычлан мландым *ышты-мыштан ончән* пуәдән улыт; помѣщик озалап мньары мландым ыштәп илән улыт, тунары мландым пуән улыт, йушы вәрә мөнгыракат пуән улыт. Пәлә умлаш ләш: 1861 и-дәч вара *ыштымылан ончән мөнгы* налшы-шамычлап, и ойрыдә каласымы чыла крестьян—шамычланат, шагал: крестьян йын мландылап чыла чумыр вйәм-дәны пикам манәни гын, мланды ок

ситы. Тэвэ нигупамат мондаш ок вўл тиды мутым: йынгым мланды, алы пўрт, де пукшы, ок чикты, ок ашы, а эн чыпжы — паша ашна. Россіяшты шуку мланды пэл-и мартэ лум дэны пэтырвалт кѳа да, пашам ышшылан йон увэ. Бидэ палы вэт, кындым ўдышы йынг пэл-й гына пашам ышта, а ўнаран шамьч и фабрикашей йынг-шамьч идалык мучкы пашашты. Шокны пэл-й шты крестьянлан кындым шукырак йамдылан кўлэш да, утыжым узалмэкчы, вара тудын й-мучылан чыла йамды лийж: чай, сахар, ўмбал узгар, кэмь, игышыбым тунькышты (учитель), доктор, больница, и шукы молы тўрлат. Мый Россіяи покшэлийжы илэм, мыйын йыштым пашам школ паша, шукы гана мый тэлым крестьян-шамьч йэшшыкы пурэлэнам. Крестьян-шамьч дэч мый шукы гана колнам тйгай мутым: Покро-дэч вара Егор кэчы мартэ мэ йара шинчэпа маньт, мланна кэчылан колдыр-щй-аш пашанат увэ, маньт. Йужы крестьян-шамьч алы фабрикашы, алы оланкы кайа гынат, суртышты кочмы ужаш кынды водшашлан гына кайат. Пэш шагалжы гына шкэ суртыштыжы икгажы ўнбар-дэны толаша; туды ўнбаржат пэш эртыетарэпак ок кэрт.

Йынг тўжвал (кап) илышыжы — бомашты, вургэмьшты, суртышты, пўрт кўргы ўзгарышты.

Йынгын шўм-кўргы илышыжы-йандар чоньшты, чынылыкышты: кэ шочмы мландэман кўлэшым, лийшлэм шамьчланат и чыла йыгланат, шкэ шуктышашэм мый чыла шуктышым мань кэртэш гын, вара туды йынгын чонжы тынне лэш.

Крестьян-шамьчын пасу пашадэч вара, шуку жалышт йара водэш. Тиды жапышты нулы шкэ суртыштылан шоват йлыы гын, иштэн моштат йлыы гын, нуныи пўртышт йандар лэш йлыы, кўварышт чыалтымы лэш йлыны, тарав-дэн умдыла ок-ли йлыы, ўстэл шэпшан, лаврап дэли йлыы; аты шамьч, молы ўзгар-шамьчат сай лит йлыы; чыла сурт погы шамьчат шала огыт кыи йлыы, вургэм шамьчат, молы-шамьчат, шулдыраб, сайрав лит йлыы. Нэмнан крестьян-шамьч и ўдраман-шамьчат,

нѣмѣч дѣп англичан гайѣ, йштѣн-кучѣп огѣт моштѣ: нунѣ вѣт шукѣртсѣк тунѣм илат, 6-й мартѣ и 8 й мартѣат грамоталан (лудаш-вошат) гѣна огѣл, молѣй ѣларланат тунѣмѣт; кѣгѣжѣм нунѣ 6 арнѣалан гѣна чарнат; а нѣмнан крестѣян-шамѣч шукѣшт 2-й гѣна тунѣмѣт да, печатнѣй внагам пѣкшѣ гѣна шѣдѣрѣн лудаш тѣчѣлѣт.

Тунѣн-дѣны и молѣ тѣрлы гѣчѣпнат, нѣмнан-крестѣян шамѣч найдалѣкѣм йшташ шагал шигчат: тѣлѣзѣдѣнѣй, тѣлѣзѣй-дѣнѣй наша дѣч посла шинчат; нѣмнан вѣрѣштѣна шукѣм шинчѣшѣй нѣмѣч лѣш йлѣй гѣн, тудѣ нѣмнан мландѣштѣна ѳр-дѣнѣй тѣгалѣй, кас мартѣ йшта йлѣй. Тунѣмнат пашаштат мѣ вараш кодѣн улна; садлан вѣрчѣн нѣмѣч кид йѣмавѣжѣй вочѣйна ѳв-шу гѣн, тудѣм мланна покѣнѣ шуаш бѣлѣн. Нѣмѣч кидѣш нурмѣ сѣас кид-дѣчат йѣсѣрак. лѣш.

V. Необходимость улучшения крестьянскаго хозяйства.

Россѣя калѣк ѳчѣйѣжат шувѣ тѣла, а мландѣ Россѣяштѣй ѣ-гѣч ѳв-ушѣй Тугѣ лимѣнгѣй, калѣк-шамѣчлан ѳчѣл-гѣч шинчѣн шагаш бѣлѣп: кунам гѣнат икава, ѣ-гѣч нѣчѣйн пуаш мландѣн вѣржѣ ѳв код. ѣ-гѣч пуашилѣк мландѣ кѣзыт мѣварѣ губернашты мѣварѣ вѣр улн, тудѣн шотнѣм мѣй вѣчѣл возымаштѣм баласѣм, а кѣзыт мландѣ нѣргѣн вѣс калѣк мландѣшты кузѣ ыштат, тудѣм баласѣм. Тунѣн вѣт Россѣясѣн гайѣ, мландѣ ныгунамат путрак шукѣ мѣн огѣл. Пѣш шукѣртак огѣл, Россѣяшты мландѣ мучаштѣмѣй вѣрѣн ѣйт. Вѣс кугѣжа-шамѣч мландѣштѣй (Европаштѣй) йѣгунамат тугѣ лнн огѣл: тунѣштѣй мландѣм пѣш шукѣртак шотлѣн шѣвдѣн ѣлѣт. Шукѣртак огѣл, нѣмнан адак тугай йѣла йлѣй: тоштѣй мландѣм калышлан водат да, ѣ мландѣм кувлат ылы; адак йѣжѣ вѣрѣ мландѣлан тѣрыс кѣшкѣмѣмат ѳгѣт шинчѣ ылы. Кѣпѣм мѣ анга кугу-дѣны, пасѣм кугѣндѣкѣ-дѣны, шукѣрак вална мал, шѣвѣна ылы. Мѣ шѣвѣ рашавам лѣнкарак пасѣшты ышташ тѣчѣна ылы, кузѣ гѣчат

лопкандарэврав куралаш, шубырав ўдаш тоҷона ылы. Тугай пасу пашам *шарымы паша* мап лўмдаш кэлша. Кугун тунэмшы шамыч тудым йёсы муг-дэны лўмдат: *экстенсивный* пасу паша, маныт. Мый тудым вэс сэмын каласэм: пасу *шарымы паша* манап. Крестьян йыт вэрэз будыжы гынат тугэ шона: кужэч-гына мландым ушышани ылы, манэш. Европа мландышты тугэ шонашат *ок-ли*, ышташат *ок ли*. Тусы крестьяншамыч ў-мландым муаш лндымым шипчат: садлан вэрчып улы мландыштым путрав ончэн ыштат. Ана-шамычым плуг-дэны гына курал огыт чарны, катман-дэнат савырнат; ана ўмбаач чыла кў-шамычым погат, чыла шўснак шудым кўрыт, француз-шамыч пасуштым тыгыдэмдэн, пўлэн шындэн улыт: тудым вара шуан кўртпы воштыр-дэны пэчэн шындэн улыт, йыржы пушэпгым шындэн ытарэн улыт; коч-борны воктэнат тугак пушэпгым шындылыи улыт. Пасуш тэрысым гыпа кышкэн огыт чарны, а тэрыс вўдымат шават: туды тэрыс вўдымым эн первой вочкэш погат, вара тудым пасуш вочыдэны нангайат.

Кум ужаш мландышты не ужашыжым нэмнан такыр пасулап кодат, а француз калык-шымышы ужашым гына вода. Ик ужаш пасуштак тушты почэ-почэ шочэш: парэнгы, шыдан, шўды, ала мьяр-гына кэргы вуй, уржа, и молы тўрлат. Тугай пасу пашам *шарымы пашалан* ончымашты, *чумыр паша* манап кэлша. Шукы тунэмшы шамыч тудым *интенсивный паша* маныт: тугэ маамыжы путрав ончэн ыштыммы лэш. Тугэ гынат, мый шонымашт м *чумыр* ыштыммы *паша* манап утларак кэлша. Мландылан пашатым мьяары шуыи ыштэт, тудын почыкымы шурныжы тунары шукы лэш.

Шыдан кокла шочыи нэргэн, вич-й (1901—1906 й) кэргы воклашты, ик-десятиналан тэвэ тыгэ муи улыт (О. Проктоповичь. Аграрный вопрос. М. 1912 г. стр. 16):

Россияшты	42 пуд.
Австрияшты	68 пуд.
Францияшты	90 пуд.

Германіяшты 127 пуд.
 Англіяшты 146 пуд.

Ындэ шипча овчэпат палы: мэ шкэнан мландынам англичан гайак, ончэн ыштэн моштэна ыльы гын, вара мэ мландынам чылт кум ужаш угла кугэмдымына нарак ліэш ыльы. Мэ шкэ нашанам тугэ ык ужашыш чумырэн погэн ышташ она тѳчы шол, а ага-дэны насум шараш тѳчэна. Шараш лишашлык мо вара, ўлыкыжы ындэ тудым овчэна.

VI Сколько въ Россіи частныхъ земель.

Кѳзыт мѳйѳн кѳдѳштѳтѳм эн раш числа шот шамѳч 1909-исѳ гѳна, 1917-ин 1 январѳжлан мѳнѳарѳ мландѳ кодѳш, тудѳм чамалэн гѳнѳ каласаш лѳш. Ожѳйсѳ влаштѳ мѳварѳ мландѳ мѳнгѳштѳн ушнѳн, тудѳм шинѳймѳнгѳ, кѳзѳйтѳ мландѳн мѳварѳжѳмат шотлэн лукташ лѳш.

а) Дворян-шамѳч мландѳ:

Европейскѳ Россіян 47 губѳрнаштѳжѳ дворян мландѳ ѳлѳмаш:

1862	ип	мучаштѳжѳ	—	87,181	тѳжѳм	дѳсятнѳ
1882	—	—	71,243	—	—	—
1892	—	—	62,935	—	—	—
1905	—	—	51,289	—	—	—
1907	—	—	47,962	—	—	—
1909	—	—	45,617	—	—	—
1917	—	—	37,000	—	—	—

Онѳѳч умландарэн каласѳдѳ, дворян мландѳн кашак шотшѳм, умлаш ок-ли. Кузѳ крѳстьян—шамѳч ыктѳшт-дѳвѳ вѳсѳшт тѳр огѳтѳд, дворян-шамѳчат тугак. 1892 иштѳ дворян шамѳч воклаштѳ 699 оза мландѳ ѳлмаш; пунѳн мландѳшт 21 милліон дѳсятна ѳлмаш; тидѳ тувамсѳ дворян-шамѳчѳн кум ужашѳжѳ лѳш; дворян шамѳчѳн кумѳшѳ ѳжашѳ-

жы нары, вьзытат ик кашак оза йьнг видьштй вучалтэш. Кугу озан мландьжй воктэп изи озан изи мландьжат улй.

Йьнг йьда посна кучьмй мландьн кокла висажй чьла Россйштат ик гайй: тий кокла цифра тьгэ лэктэш: эн первой шотлалтэш, мьбарй мландй улй-дворянйн, купэчйн и молйнат; вара чьла мландйштйм, десятина шот-дэнь, оза-шамйч шотлан ужашлат, дворян-шамйчлан, купэч лумлан и молйштанат:

Дворян кучьмй мландй	496
Купэчйн	564
Мьшавйн	44
Крестьянйн	27

Йаллаштй ильий йьнг йьда посна кучьмй мландй:

1883 йлан—1448 тужэм десятина			
1882 — 4947	—	—	—
1892 — 10495	—	—	—
1905 — 24747	—	—	—
1907 — 27260	—	—	—
1909 — 28698	—	—	—
1917 — 37000	—	—	—

Тугэ олян-олян мландй йаллаштй посна йьнг видэш погьнэн. Тудй мландй бум турльй гьчйн погьнэ; лумьй шкэд налмй мландй, йолташ-дэп налмй мландй, кашак-дэч налмй мландй:

1905-йштй цувй тьпарй йльч:

Шкэд кучьмй мландй—1311 миллион десятина			
Йолташ-дэвй — 734	—	—	—
Кашак крестьян-дэнь 334	—	—	—

Йолташ мландйм шьрля-шамйч шкэ бовлаштйшт ужашлайман улйг, а кашавйн налмй мландйм тугэ чон шот дэвй ужашлайман огьтйа, а сурт шот-дэнь ужашлайман улйг; сад-дэнь чьла мландйжймак огьл гьнат, а крестьян налмй мландйн шукьжйм посна йьнг вучьмй мландй манаш лэш.

Тиды посна йӱн кучым мланды Россiяштӱ, 1905-й—годым шотлымаштӱ, $101\frac{3}{4}$ миллион десятины ылаш. Тиды мланды шот-гычы 1905-й—мучаштыжы йӱд йымал-бел губерна-шамычышты ылаш:

Дворян мланды:	Йаллаштӱ илӱшӱн мландышт:
Вологодскӱштӱ 399	тӱж. десат. 697 тӱж. десат.
Олонӱцкӱштӱ— 63	— 52 —
Ватскӱштӱ 381	— 138 —
Пермскӱштӱ 6165	— 172 —
Новгородскӱштӱ 1222	— 1678 —
<hr/> Чылажы 7230	<hr/> — 2732 —

Кӱзӱт нӱмӱч налмӱ губерналаштӱ, йужийжым вуйгӱ, йужийжым пӱгӱ, 1905 йштӱ мланды ылмаш:

Дворян мланды:	Йалыштӱ илӱшӱн:
Виленскӱштӱ 1236	тӱж. дес. 320 тӱж. десат.
Гродненскӱштӱ 891	— 370 —
Ковенскӱштӱ 1517	— 210 —
Минскӱштӱ 4038	— 659 —
Волыненскӱштӱ 2141	— 438 —
<hr/> Чылажы 9813	<hr/> Чылажы 1997 —

Кӱшнӱ $101\frac{3}{4}$ миллион десятина мланды нӱргӱн каласалтын илӱм. Тудын кӱргӱштӱжӱ вич ужашӱжӱ, $20\frac{3}{4}$ миллион десятинажӱ, крестьянлан ужашӱлаш шотышкӱ ок-пурӱ. Россiян йӱд йымал бӱлӱсӱ мланды-шамыч, и кас-кӱчӱ бӱлӱсӱ поляк мланды шамыч. Йал видышкӱ варап кодӱн возыи улӱт. Кӱзӱт йӱдӱ йӱшарӱн ушӱн пушаш мланды 75 миллион десятина улӱ. Тудӱ мланды чыла посна йӱн кучым мланды. Тудӱ мланды шот-гыч 15 миллион десятинажӱ йӱд йымал могырлан, и нӱмӱч налмӱ кас-кӱчӱ вӱрлан, логалшашӱк гайӱ тучӱш. Тудӱч умбакӱжӱ, 60 миллион десятина Россiян молӱ йара мландыжлан логалӱш. Садлан вӱрчӱн посна кучым

мландй ужашым, ұлан шьндьмасй таблица шот чамалеп гйна ончыкта:

Посна-посна вучьмй мландьн висашт:	Кучьшйжй-шамьч мньарй:	Чйла млан-дйжй мньарй:	Шкэд млан-дйн ковла чамажй:
20 дес. мартэ	515 ³ / ₄ т.	3215 т.	5 ¹ / ₄ дес.
20 гйч	50 мартэ	103 т.	3301 —
50 —	200 —	76 —	8806 —
200 —	500 —	30 —	9520 —
500 —	1000 —	14 —	9816 —
1000 —	5000 —	12 —	23772 —
5000 —	10000 —	1 —	7604 —
10000 —	кўшкй —	699 —	20798 —
			35000 —

Тидй шот гйч йндэ раш палй: 20 десятина—гйч тўнга-лйн, 10000 десят. мландьм вучьшй-шамьч, 1905-иштй, 224 тўжэм йлмаш; мландьшт нуньн 30 миллион десятина йлмаш.

1000 десятина мландь-дэч утла вучьшй ййн тунам 14 тўжэм йлмаш: нуньн чйла мландьшт 52 миллион десят. йлмаш.

Адак каласэм: ончыктймй числа-шамьч чамалеп гйна каласймй: нунй 1905-и годсй улйт. Тудлэч вара нунй шувй вашталтйн улйт гйнат, тидй шот-шамьч-дэпй Европейскй воргйскй мландй нэргэн умлаш лэш.

в) Удѣльный (лэвшй кугйжал) мландь-шамьч кйзйт йндэ казнаш каййшт.

1905-и-штй Европейскй Россйан 59 губерваштйжй удѣльный мландй чйлажй 7843 тўжэм десятина йлмаш. Тидй мландй шувйжй йндэ врестьян-шамьчлан нуалтйн.

г) Чэркй-шамьч мландй тунам 1870 тўжэм десятина йлмаш.

д) Ола-шамьч мландй нэргэн,—салтак мландй, суаплап пумй, вугун туньктймй вэрлан пумй мландй нэргэн мйй ом ольй. Нунй врестьян—шамьчлан йэшарэн пушаш мландй шот-шамьч огыт пурй, е) Казна мландй Европейскй Россйан 50

губернаштыжы 1905-и-шты 139 миллион десятина (138,8) йлмаш. Тиды мландын шукыжы, 106,2 десятина, чодра йймалны йлмаш. Тиды чодрак 85 миллион десятинаяжым висен шотлен шындын улты. Нунды тугай губернашты улты:

Архангельскій губ.	23	миллион	десятина
Вологодскій	— 26	—	—
Пермскій	— 8	—	—
Олонецкій	— 4	—	—
Вятскій	— 3 ¹ / ₂	—	—

Европейскій Россіяи моды вэрштыжы 16 миллион десятина чодра улты; тудын сайрак вэржы 13 миллион десятина.

VII. Надельная земля крестьянь.

1905-и-шты шотлым шотышты Россіяи 50 губернаштыжы мланды йлмаш:

а)	1	десятиный	марте	ужашан	237	түжэм	кудышчы.
	1	гыйчын	2		343		
	2	—	3		607		
	3	—	4		740		
	4	—	5		935		

5 десятина марте ужашан йиш чылажы 2858 түжэм сурт йлмаш. Нундылан мландым сурт ййла 10 десятина марте ушаш (йешараш), у—гыйч 20 миллион десятина нары мланды күлэш.

б) 5 десятина—гыйч тунгалын, 8 десят. марте вучышты 3317 түжэм порт йлмаш. Нундылан 10 десятина марте шукташ 14 миллион десятина мланды күлэш. Чылажы 1905 ишты 8 десятина дач шагал мландан 6,175 түжэм сурт улмаш. Тудлеч вара 12-ий эртэн. Тиды 12-ийшты тугай шагал мландан суртшты 10 миллион нары лип. Чыла помыщак мланды дэны важна мланды тугай шагал мландан-шамычлан пумы

лэш. 10 десятина мландан сурт-шамычлан мландыжы йышаралт ок пуалт докан.

в) 8 десятина—гыч тугалыи, 20 десятина мартэ кучышый 4807 тужэм сурт йлмаш. Кэ крестьян йыи суртлан 13 десятина—дэч мбггы вуча гыи, тудлан илашыжы мланды йоршыи сита манаш ов-ли.

г) 20 десятина мланды-гыч тугалыи, 50 десятина мартэ кучышый йыи 1062 тужэм йлмаш.

д) 50 десятина—дэч утла кучышый йыи чылажы 233 тужэм.

Ындэ тиды ончыгетымй шот-гыч раш койэш: мландыжы чылт йоршыи сита манмй крестьян Россйашты чынак шувак огыл. Ончыгетымй мланды шот-шамыч тошты улыт: Россйан тэвэсй мланды шотлан ок йоры.

Мланды шэлаш тугалмй гдым, 10 десятина дэч шукан суртлан мланды йышаралт ок пуалт дыр. 12 десятина дэч утла мландан дэч вэсй-шамычлан пучыи пуэдаш тугалыт. Йужы чыла мландым калые кидыи пуаш шоват, тудым рушла *социализация* земли маныт, тугэ йшташ шопыи йыигыштым *социалистэ* маныт. Тугэ мландым калые кидыи пуат гыи, кэрэк могай йалат шинчэн лижы: мландан йал-шамычын мландыштым шагал мландан йал-шамычлан пучкэдэн пуат. Тыгэ 5—10-ий гыч мланды шэлымй кэрэк колонат ок йоры гыи, мариан эшэ утларак ок йоры. Молаи манат гыи, вот молаи: руш дэиы суас мари дэиы вашкэрак, утларак тудлат, тудлан шэлымй йыда мари мландыжы руш дэиы суас кидыи кайаш тугалэш. Мари-шамыч шинчэн лишт: нунын кидышты мланды шувы улы.

Крестьян-шамыч нужнаи ильат. Тиды тыгак. Нунылан полшаш кылэш. Тугэ гынат нунылан вэс сэмйн полшаш кылэш. Ваш ваш мландым шуншый налын полшаш ок ли. Нунылан мландым шуншый налын полшаш тугална гыи, нунын дэиынат вэсй, вианрак шамыч, шуншый налаш тугалыт. Сай папазы йыи-шамыч йыи погы-дэиы огыт йлы, шкэ па-

шашт дэвй илэат. Мари-шамбйчйп илйшйштйм тёрлалташ, нувйм тёрльй пашалан тувйкташ кйлэш, нувй йарашт годйм паша-лэч посна йййшт шинчй, нувй йарашт шукй улй. Мари-шамбйч почкй шйжй мучкй, тэлй гоч шукйшт паша лэч посна шинчат. Мари-шамбйч тйгай йарашт годйм иктаж могай пашам йштат йльй гйн, нувйн илйшйшт вашгэ тёр-лана йльй. Мари илйшйжйм тйгэ тёрлалташ тэчаш кйлэш.

Тйгэ ильаш сай школь дэч посна тувйкэаш ок-ли. Нэмбйч-шамбйч руш-шамбйчйм сэнгйшт Кузэ сэнгйшт? Тйгэ сэ-нгйшт Нэмбйчйн топйштат, пйчалйштат мэмнан-дэч мўндўргй лўат, корйштат мэмнан-дэч сай, вургэмбйштат мэмнан-дэч чоткйды.

Молаи тидй тйгэ?

Тидй тудлан тйгэ: нэмбйчйн эргйштат, ўдйрйштат-чй-ланат школьштй 8 йй тувэмйт. Нувйн школьштй талуэ муч-кй, тэлйгэ кэгэжгэ, тупэмнап. Кэгэжйм ик тйльйзйлан, алгй тйльйзак пэлаклян вэлэ волтат, мэмнан кэгэжйм вич тйльйзй огйт тувйктй. Нувйн взи годйм тувэмйм шагалан шотлат. Школьштй пйтармй вонгат эшэ ков йй тувэмйт. Нувй тугэ школьшкй арпалап как-каша шочмйн да изарпван кас ййда тунэмаш кештйт. Тунитй нувй учитйл-дэвй пйрльа возат да лудйг-тунэмйт. Тудланап кэрэ могай нэмбйчат газэтйм вэлй огйл, книжамат лудйн кэртэш. Мэмнан руш ковлаштй Пе-троградйштй альй Москоштй пэчатльмй газетйм умйлшй пэш шагал, маря ковлаштйжй эшэ шагал.

Мэмнан калйк тунэмйнат огыл, пашамат йштэн ок мош-тй, тудланап нужнан ильа. Молаи тйгэ нужнан илйшйш-тйм шукйшт огйт умйль. Мландйм шуншйн палйн пуэн вушгйлгй илйшйм сёрйшй шамбйчлап ипанймй ок-вўл. Пэрвойак сай школьм, сай учитйльм йодан кйлэш. Кйзйтсй сэмйн шўдйштй ивтйм огыл, чыла йэчамат туныкташ кылэш.

The first part of the book is devoted to a general
 history of the country, and to a description of the
 various parts of it. The second part contains a
 description of the manners and customs of the
 people, and of their laws and constitution. The
 third part is a history of the wars which have
 been fought in the country, and of the success
 which attended them. The fourth part is a
 description of the present state of the country,
 and of the improvements which have been made
 in it. The fifth part is a history of the
 religion of the country, and of the different
 sects which are now in it. The sixth part is
 a description of the natural history of the
 country, and of the various animals and plants
 which are found in it. The seventh part is a
 description of the minerals of the country, and
 of the different kinds of stones which are
 found in it. The eighth part is a description
 of the manufactures of the country, and of the
 different kinds of goods which are made in it.
 The ninth part is a description of the trade
 of the country, and of the different kinds of
 goods which are imported and exported. The
 tenth part is a description of the revenue of
 the country, and of the different kinds of
 taxes which are levied on it. The eleventh
 part is a description of the military and
 naval strength of the country, and of the
 different kinds of arms and ships which are
 used in it. The twelfth part is a description
 of the population of the country, and of the
 different kinds of people which are found in it.
 The thirteenth part is a description of the
 climate of the country, and of the different
 kinds of weather which are found in it. The
 fourteenth part is a description of the
 soil of the country, and of the different kinds
 of crops which are raised in it. The fifteenth
 part is a description of the government of the
 country, and of the different kinds of laws
 which are made in it. The sixteenth part is
 a description of the education of the country,
 and of the different kinds of schools which are
 found in it. The seventeenth part is a
 description of the arts and sciences of the
 country, and of the different kinds of books
 which are written in it. The eighteenth part
 is a description of the music of the country,
 and of the different kinds of instruments
 which are used in it. The nineteenth part is
 a description of the dancing of the country,
 and of the different kinds of dances which are
 found in it. The twentieth part is a
 description of the games of the country, and
 of the different kinds of sports which are
 found in it. The twenty-first part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-second part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-third part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-fourth part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-fifth part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-sixth part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-seventh part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-eighth part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The twenty-ninth part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it. The thirtieth part is a
 description of the sports of the country, and
 of the different kinds of animals which are
 found in it.

3433

	Мар. л.
31	1526

